

Problematika stylového hodnocení frekventovaných univerbizátů v textech různých stylových oblastí

IVANA KOLÁŘOVÁ

(Brno)

1. Univerbizáty v současné češtině a jejich hodnocení

1.1 Slovtvorná a významová motivovanost univerbizátů

Univerbizáty – jednoslovné výrazy vzniklé na základě sousloví nebo ustáleného spojení slov – tvoří součást slovní zásoby současné češtiny všech stylových vrstev. Slovtvorně je univerbizát motivován základovým slovem, které je vždy součástí sousloví nebo pevného spojení slov (EŠČ 2002; Szczeпаńska 1994; Orloš 2008), s nímž je univerbizát spojen motivací významovou (srov. Karlík, Nekula, Pleskalová 2002: 174). Považovat za univerbizát můžeme slovo tehdy, je-li předpokládané víceslovné pojmenování obsahující základové slovo univerbizátu v současném jazyce skutečně užívané – o tom srov. 1.3; (Dokulil 1967, Jedlička 1969: 93, Szczeпаńska 1994: 12). Výskyt univerbizátů i jim odpovídajících víceslovných pojmenování budeme sledovat v Českém národním korpusu SYN (obsahuje 500 miliónů slov)¹, tvořeném třemi dílčími korpusy: SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB, které jsou k dispozici též samostatně.

1 V této stati nás zajímá především frekvence, stylové hodnocení univerbizátů a jejich výskyt v konkrétních textech. Výklad slovtvorné stavby tedy ponecháváme stranou. Slovtvornou strukturu, motivaci slovtvornou i významovou a hodnocení univerbizátů z různých hledisek sledují čeští autoři zabývající se touto tematikou (Dokulil, Haralík, Jedlička, Sochová) a značnou pozornost jí věnují polští lingvisté (Orloš, Szczeпаńska), často v komparaci českého a polského jazyka.

Vztah univerbizace a derivace je obousměrný: univerbizace je druh derivace, univerbizát se od primárních derivátů liší vztahem nikoliv jen k základovému slovu, ale celému odpovídajícímu víceslovnému pojmenování. Současně je však derivace pouze jedním slovotvorným postupem, kterým univerbizáty vznikají: univerbizáty se tvoří též přechodem sousloví ve složeninu (např. *cyklistická stezka* – *cyklostezka*) nebo elipsou a zpravidla následnou substantivizací (*skopová pečeně* – *skopová*).

Potřebu stálého zřetele k odpovídajícímu sousloví, nikoliv jen k základovému slovu, ukazuje mj. vysvětlení různých významů homonymních univerbizátů se stejným základovým slovem: např. slovo *sporták* má významy: a) sportovní redaktor/komentátor; b) sportovní automobil/vůz; c) sportovní kočárek. Základovým slovem je tedy vždy adjektivum *sportovní*, které však je pokaždé součástí jiného sousloví, které určuje významy slova *sporták*.

1.2 Příslušnost univerbizátů k útvarům a polotvarům² národního jazyka, hodnocení stylové

Při svém vzniku bývá univerbizát vzhledem k odpovídajícímu sousloví často jako příznakový a většinou substandardní. Univerbizáty zařazené do Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost nebo do Slovníku spisovného jazyka českého I–VIII³ jsou v nich hodnoceny: **a)** z hlediska stylového: jako hovorové (*pisemka, zubař*), expresivní (*prvňák*), popř. u nich explicitně žádné hodnocení uvedeno není; v tom případě předpokládáme, že autoři univerbizát považují za spisovně neutrální (*lanovka, dálkař, výškař*); **b)** podle příslušnosti k polotvarům národního jazyka, především ke slangu: jako slangový je hodnocen např. výraz *kopírka*. Většina univerbizátů do těchto dvou slovníků zařazena není (např. slovo *diplomka*), najdeme je však ve známé publikaci J. Hubáčka Výběrový slovník českých slangu. Setkáme se v něm i s těmi výrazy, které jsou autory SSJČ a SSČ považovány za hovorové (např. *spacák*), popř. za spisovně neutrální (*dálkař, výškař*). Podle J. Hubáčka jsou slova *spacák, kopírka* interslangová, tj. přesahující původní zájmové prostředí (též Čechová, Krčmová, Minářová 2008: 56).

Nevýhodou hodnocení slovní zásoby (a tedy i univerbizátů) ve slovnících spisovného jazyka je spojení několika kritérií, především kritéria stylového a příslušnosti k útvarům nebo polotvarům národního jazyka. Pro potřeby naší stati

2 Tyto termíny chápeme v souladu s pojetím v publikaci Čechová M., Krčmová M., Minářová E. (2008: 49–53, 53–58).

3 Dále budeme tyto publikace citovat ustálenými zkratkami SSČ (*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*) a SSJČ (*Slovník spisovného jazyka českého*).

zvolíme hodnocení, které bylo využito při zpracovávání kapitoly o univerbizaci do publikace Kapitoly z české gramatiky⁴: univerbizáty hodnotíme jako: a) standardní, tj. stylově neutrální a současně spisovné (*interna*); b) substandardní s nízkou expresivitou (zpravidla hodnocené jako hovorové: *panelák*, *čínžák*); c) substandardní výraz s vyšším stupněm expresivity (*basák*, *cesták*, *papiňák*)⁵.

Naším cílem tedy bude sledovat zejména univerbizáty s vyšší frekvencí – s výskytem ve 300 a více dokladech v korpusu SYN⁶ a jejich hodnocení v rovině standardnosti – substandardnosti a expresivity. Budeme sice přihlížet k hodnocení ve slovnících spisovné češtiny a nebo v jiných publikacích, avšak především ke skutečnému výskytu v současných textech. Právě užití v kontextech konkrétních jazykových prostředků v některých případech může ukazovat možnost přehodnocení stylové platnosti uváděné ve slovnících.

1.3 Posuzování frekvence univerbizátů

Při výběru univerbizátů pro tuto stať není rozhodující pouze frekvence jich samotných, ale především srovnání jejich frekvence s frekvencí odpovídajících sousloví. Při takovém srovnávání četnosti výskytu dvou konkurujících si jazykových prostředků v korpusech pracují lingvisté s pojmem „reprezentativnost výskytu“: vycházejí ze součtu dokladů s oběma konkurenčními jazykovými prostředky, v našem případě tedy ze součtu dokladů s univerbizátem a s konkurenčním souslovím, a z poměru jejich frekvencí. Výskyt obou konkurenčních jazykových prostředků je reprezentativní tehdy, tvoří-li počet dokladů s jedním z nich alespoň 20% celkového počtu dokladů s oběma sledovanými výrazy. Např. univerbizát *řidičák* se vyskytuje v 1627 dokladech, sousloví *řidičský průkaz* v 5389 dokladech, celkový počet dokladů s oběma jazykovými prostředky je tedy 7017. Počet dokladů se slovem *řidičák* tvoří 23% z těchto 7017. Z toho tedy vyplývá, že ačkoliv je toto slovo substandardní, jeho výskyt je vzhledem k výskytu sousloví, jemuž konkuruje, reprezentativní. Výskyt srovnatelný s výskytem odpovídajících sousloví mají i některé jiné substandardní

4 Publikace je připravována jako výsledek řešení grantu GAČR Kapitoly z české gramatiky (řešitelem grantu a editorem publikace je F. Štícha).

5 Toto hodnocení navrhl F. Štícha při zpracovávání textu o univerbizátech pro Kapitoly z české gramatiky.

6 Kritérium výskytu „300 a více dokladů“ souvisí s přístupem k posuzování frekvence výrazu v korpusech, který však není jednotný. Obecně bývá za frekventovaný výraz považován takový, který „řádově stovky dokladů“, při práci s korpusem SYN2000 to znamenalo většinou 100 a více. Korpus SYN je tvořen korpusem SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB, z toho důvodu jsme zvolili jako orientační kritérium počet 300 a více (tj. průměrně 100 a více dokladů v jednom z korpusech).

výrazy s výraznou expresivitou: např. *papiňák*, *spacák*... Pokud však výskyt univerbizátu nebo výskyt sousloví tvoří méně než 20% součtu dokladů s oběma výrazy, je považován za reprezentativní pouze ten jazykový prostředek z nich, který má vyšší frekvenci (Hebal-Jezierska 2008: 347; Štícha 2008: 287). To je případ poměrně frekventovaného univerbizátu *cestovka*: byl nalezen v 2190 dokladech, odpovídající sousloví *cestovní kancelář* v 15156 dokladech. Součet těchto dokladů je 17346 a *cestovka* se vyskytuje pouze v necelých 13% z nich. Výskyt tohoto univerbizátu tedy reprezentativní není, přestože jde o slovo s vysokou frekvencí.

Budeme tedy věnovat pozornost především frekventovaným univerbizátům, jejichž výskyt je „reprezentativní“, tj. jejichž celkový výskyt v korpusu SYN je 300 nebo více a jejichž frekvence je 4x nebo méněkrát nižší než frekvence odpovídajícího sousloví. V dosavadních zkoumáních se ukázalo, že asi 15–20% univerbizátů má výskyt vyšší než odpovídající viceslovné pojmenování. Pokud se však ukáže frekvence slova, které považujeme za univerbizát, více než 10x vyšší než frekvence předpokládaného konkurujícího sousloví, je pravděpodobné, že takové slovo být univerbizátem přestává, neboť v komunikaci přestává být užíván viceslovný výraz, na jehož pozadí jednoslovné pojmenování jako univerbizát interpretujeme. Příkladem jsou např. slova *automobilka*, *Škodovka*, *výpadovka*, a některá další, jejichž výskyt je až 20x i vícekrát vyšší než výskyt sousloví (srov. část 2).

Právě v případech několikanásobně vyššího výskytu jednoslovného výrazu ve srovnání s pojmenováním viceslovným není vždy zřejmé, zda je mezi těmito dvěma konkurenčními jazykovými prostředky vztah 'viceslovné pojmenování → univerbizát' (tj. zda bylo „prvotní“ viceslovné pojmenování a z něj vznikl univerbizát), nebo vztah 'jednoslovné pojmenování → viceslovné pojmenování, tj. zda nedošlo spíše k opačnému procesu – multiverbizaci, který je považován za projev analytizujících tendencí v jazyce (Karlík, Nekula, Pleskalová 2002: 276–277)⁷. Domníváme se, že při posuzování „reprezentativnosti“ výskytu univerbizátu a srovnání výskytu s odpovídajícím souslovím je třeba přihlížet též ke stylové oblasti, z níž texty s ním pocházejí. V korpusu SYN převažují z velké části

7 Multiverbizace je typická zejména pro texty administrativních, odborné, ale též publicistické (Karlík, Nekula, Rusínová a kol. 1996: 747; Čechová, Krčmová, Minářová 2008: 156, 166, 221). Podle Karlíka, Nekuly a Pleskalové je však mezi jednoslovným pojmenováním a multiverbizacním spojením/multiverbizátem často nikoliv vztah významové ekvivalence jako mezi viceslovným pojmenováním a univerbizátem, ale pouze vztah významové blízkosti/částečné synonymie. Pokud bychom přihlíželi k tomuto předpokladu, odpovídal by vztah mezi jednoslovnými a viceslovnými pojmenováními v našich případech opravdu spíše vztahu viceslovné pojmenování – univerbizát.

texty publicistické (cca 79%). Tato skutečnost má sice za následek, že většinu univerbizátů v korpusu SYN skutečně najdeme, a máme tedy doklad o jejich užívání v psaných textech. Publicistické zdroje v korpusu SYN však zahrnují texty realizované psanou (tištěnou) formou, ale také psané/tištěné záznamy mluvených projevů jiných než profesionálních mluvčích (o mluvnosti srov. zde studie J. Hoffmannové), v nichž užívání substandardních výrazů nebývá výjimkou, stejně jako v autentických dopisech čtenářů. Doklady také ukazují, že i psané texty např. s převažující funkcí informativní (publicistické zprávy z různých rubrik) bývají stále častěji tolerantní i k výrazům, které jsou hodnoceny jako substandardní. Ne vždy tedy publicistické texty sledují „vyšší komunikační cíl“, jehož signálem je záměrné užívání spisovného jazyka (srov. Chloupek, Čechová, Krčmová, Minářová 1991: 46–47). Z toho vyplývá, že samotný frekventovaný výskyt univerbizátu v publicistických textech nemusí být tedy vždy signálem toho, že např. původně substandardní výraz začíná být chápán jako standardní. Spolehlivějším kritériem by byl vyšší výskyt v textech odborných, které však tvoří pouze zlomek (10%) korpusu SYN a výskyt většiny univerbizátů v nich se v důsledku toho jeví jako sporadický. Samotný frekventovaný výskyt výrazu pokládaného za substandardní v korpusu by tedy nemělo být jediným kritériem vedoucím k úvahám o potřebě přijmout takový výraz za standardní, popř. k úvahám o možnosti jeho kodifikace.

2. Výskyt vybraných frekventovaných univerbizátů

Pokusíme se nyní sledovat stylovou charakteristiku vybraných univerbizátů v jednotlivých tematických skupinách (u názvů osob, míst, přístrojů a zařízení či jiných předmětů, dokumentů apod.), souvislost frekvence s hodnocením v rovině standardnosti – substandardnosti, popř. možný vliv vysoké frekvence na přehodnocení stylové platnosti univerbizátu nejen ve vědomí běžných uživatelů, ale i lingvistů (o tom srov. např. Čechová, Krčmová, Minářová 2008: 70–71).

2.1 Názvy osob

Výraznou skupinu tvoří jednoslovné názvy lékařských profesí konkurující názvům dvouslovným. Nápadný je rozdíl ve frekvenci názvu *zubař* s několika tisíci doklady – 3513 (477/951/2087⁸), jehož výskyt několikanásobně převyšuje výskyt sousloví

8 První číslo (tj. 477) znamená počet dokladů v korpusu SYN2000, druhé číslo (tj. 951) znamená počet dokladů v SYN2005, třetí číslo (2087) znamená počet dokladů v SYN2006PUB.

zubní lékař (627, resp. 139/111/377), a frekvencí dalších názvů tvořených od adjektiva ze stejného typu sousloví příponou *-ař*: *očář* 65 (13/21/31; *oční lékař* má výskyt 56/63/243), *kožář* 11 (3/5/3; *kožní lékař* má výskyt 36/39/154), *ušář* 10 (1/4/5; zřídka se vyskytuje i sousloví *ušní lékař*: 9/1/31), *krčář* 7 (2/1/4; nízký je i výskyt sousloví *krční lékař*: 2/4/9), někdy téměř ojedinělým: *plicář* 3 (0/1/2; *plicní lékař* 5/4/33),

V tomto případě je zřejmě rozdíl ve frekvenci užití jednotlivých výrazů s příponou *-ař* odrazem odlišné stylové hodnoty slova *zubař* a jednoslovných názvů ostatních profesí a vnímání této odlišnosti většinou uživateli jazyka. *Zubař* je typickým příkladem univerbizátu, který je sice ve SSČ hodnocen jako „hovorový“ – substandardní s nižší expresivitou, ale u něhož jasná převaha nad frekvencí sousloví i výskyt v odborných textech ukazuje, že je užíván jako výraz standardní, stylově neutrální. Rovnocenné užívání slova *zubař* a sousloví *zubní lékař* dokládají i následující texty⁹:

Jestli máte nějaké pochyby o tom, jak vypadají vaše ústa, poproste někoho, koho dobře znáte a komu důvěřujete, ať vám upřímně poví, co si o jejich vzhledu myslí. Cítíte-li zábrany požádat o to svého přítele nebo zaměstnavatele, zajděte ke svému **zubaři** a požádejte o ryze profesionální stanovisko (populárněnaučný text; SYN).

Mnoho žen mé generace bohužel mělo (na rozdíl od dnešní mládeže) v dětství málo preventivní péče či možnosti stomatologických korektur. Ale i v pokročilejším věku se špatné postavení zubů s pomocí dobrého **zubaře** nebo ortopeda dá opravit (encyklopedický text; SYN).

Jste dokonale upravená? Máte pleť v dobrém stavu, nebo by jí občas prospěla obličejová maska? Třikrát do roka navštivte **zubního lékaře**, abyste své zuby udržela tak bílé, jak jen to je možné (populárněnaučný text; SYN).

Od smrti skladatele Henryho Purcella muselo uplynout téměř 300 let, než se anglická hudba dočkala tvůrce, který by ji dokázal reprezentovat ve světovém měřítku. Tímto autorem se stal Benjamin Britten (1913–1976), syn **zubního lékaře** z Lovestoftu na východním pobřeží Anglie (odborný encyklopedický text; SYN).

9 Na konferenci *Stylistyka 2010 – bilans i perspektywy* zazněly názory, že právě ve dvojici výrazů *zubař* a *zubní lékař* nemusel být směr vývoje od víceslovného pojmenování k univerbizátu, ale také opačný – multiverbizační: *zubař* → *zubní lékař*. Pro tento směr vývoje by podle účastníků konference (např. M. Čechové a E. Höflerové) hovořila právě výrazná převaha frekvence slova *zubař* nad frekvencí sousloví *zubní lékař* zejména v korpusu SYN2005. Tato eventualita není vyloučena, ale názory autorů SSČ a SSJČ, kteří výraz *zubař* hodnotí jako „hovorový“ na pozadí neutrálního sousloví *zubní lékař*, by spíše hovořil pro univerbizační směr vývoje.

Ostatní univerbizované názvy lékařských profesí jsou stále chápány jako substandardní s vyšším stupněm expresivity: toto hodnocení je zřejmě podporováno hláskovým uskupením v nich: *očář, kožář, ušář, krčář, plicář*. Tyto univerbizáty najdeme v textech uměleckých spisovných i nespisovných (spíše výjimečně je najdeme i v kontextu termínů) a v publicistických textech vyjadřujících zpravidla subjektivní zaujetí autora, v dopisech zveřejněných v denním tisku apod.

Nevím, proč stomatologická komora přistoupila k tomu, že nové zuby patří do „kosmetických úprav“, já osobně je potřebuji ke žvýkání potravy, aby neutrpěly špatným rozžvýkáním další orgány v těle... U „**očářů**“ se přitom už celá léta uplatňuje praxe, že když někdo potřebuje brýle, pak dostane „na pokladnu“ funkční obroučky a na „parádu“ si prostě připlatí (publicistický text; SYN).

„Přečetla jsem to a usoudila, že ani s dotací se to zvládnout nedá. Jestli máte ztrátu 465 tisíc korun, tak vám stotisícová dotace nepomůže, i když se uskrovníte“, argumentuje lékařka. „Já jsem placena jako **pličář**, o existenci střediska se však musí postarat radnice“, říká (publicistický text; SYN).

„Někdy musí být člověk trpělivý. Stalo se, že mi voda po odpoledním koupání z ucha vytekla až večer u televize“, vzpomíná soukromá praktická lékařka z Prahy. „Pokud se ale zalehnutí ucha do rána nespraví, je namístě vyhledat pomoc **ušáře**“ (publicistický text; SYN).

Na rozdíl od slova *zubař* se s výrazy *očář, ušář, kožář, plicář, krčář* v odborných textech nesetkáme, i v odborných poučeních v publicistických zdrojích autoři upřednostňují neutrální sousloví:

Chrapot je příznakem onemocnění hlasivek a hrtanu. Zpravidla je přechodný, je-li způsoben akutním zánětem hrtanu – laryngitidou, laryngotracheitidou. Chronická laryngitida je často provázena trvalým chrapotem. Trvá-li chrapot déle jak 14 dní, musí být nemocný vyšetřen odborným nosním, **ušním a krčním lékařem** (učební text; SYN).

Kdo má problémy s nitroočním tlakem, měl by dbát na dostatek spánku a vyhýbat se zakouřeným místnostem, trvale užívat podle předpisu očí kapky a pravidelně chodit k **očnímu lékaři** na prohlídky (populárněnaučný text; SYN).

Kromě univerbizátu *zubař* má mezi názvy osob vysokou frekvenci též *folkař* 550 (99/28/423; *folkový zpěvák* má celkový výskyt 237, *folkový písničkář* 203, *folkový hudebník* 43). Převažuje podle očekávání v textech publicistických, a to i v útvarech zpravodajských, tj. v kontextu jazykových prostředků neutrálních:

První letní den bude svátkem hudby Praha. Několik desítek vokálních a instrumentálních souborů, pěveckých sborů, rockových kapel, jazzmanů a **folkařů** vystoupí první den, 21. června, na

nejrůznějších místech v metropoli. Na tento den připadá Svátek hudby, který slavi asi osmdesát evropských zemí (publicistický text; SYN).

Vysoký výskyt univerbizátů *zubař*, *folkař* a názvů sportovců podle specializaci zřejmě není překvapivý: příponou *-ař* se běžně tvoří názvy standardní. Stejnou příponou je tvořena skupina názvů učitelů podle specializace, nejfrekventovanější z nich – *tělocvikář* – však má celkový výskyt v korpusu SYN 288 (tj. méně než 300), frekvenci vyšší než 100 mají ještě slova *češtinář* (196) a *angličtinář* (126), ostatní názvy jsou nižší než 100¹⁰. Podle předpokladu jsou i v SSČ hodnoceny jako výrazy standardní.

Vysoký výskyt však má také substandardní univerbizát tvořený příponou *-ák* – *prvňák* 753 (72/82/599), převyšujícího výskyt odpovídajících ustálených spojení slov *žák první třídy* (48), *žák prvního ročníku* (24), *student prvního ročníku* (176), *posluchač prvního ročníku* (25). J. Hubáček toto slovo hodnotí jako slangové, ve SSJČ je zdůrazňována jeho expresivita. Srovnáme-li výskyt slova *prvňák* s výskytem spojení *žák prvního ročníku*, *žák první třídy*, je zřejmé, že texty s univerbizátem vyjadřují převážně výraznější subjektivní zaujetí než texty s víceslovným pojmenováním, ovšem i některé publicistické texty se slovem *prvňák* jsou i pouhými krátkými zprávami s převažující informační funkcí, tj. texty založenými na sdělování faktů a na užití jazykových prostředků neutrálních. V odborných textech (např. v legislativních dokumentech) je však jednoznačně upřednostňován název víceslovný.

Učitelé chtějí s rodiči ve jménu vzdělání a výchovy vytvářet jakousi koalici. Ve srovnání například s americkými dětmi předvádějí naši **prvňáci** v akademických znalostech skutečně úctyhodné výkony. Náklad povinností jim však bere lehkost a otevřenost, se kterou přistupují ke škole a poznávání zaoceánští školáci (publicistický text; SYN).

Protože se tento projekt z mnoha důvodů nevešel pod střechu státní instituce, zřídila školu nejprve ostravská Charita a o čtyři roky později nad ním převzalo péči Biskupství ostravsko-opavské. Do lavic usedlo první rok sedmnáct **prvňáků**, dnes má škola 250 žáků od první až do deváté třídy (publicistický text; SYN).

Pokud se u **žáka prvního ročníku** základní školy v průběhu prvního pololetí školního roku projeví nedostatečná tělesná nebo duševní vyspělost ke školní docházce, může ředitel školy po projednání se zákonnými zástupci dodatečně odložit plnění povinné školní docházky na následující školní rok (odborný text – legislativa; SYN).

10 V SSČ se setkáme ještě s názvy němčinář a francouzštinář nebo franštinář, nikoliv už např. se slovy *fyzikář*, *matematikář*, *přírodopisář*. V korpusech jsou tyto výrazy v menšině.

V Galerii Jednorozec s harfou jsou od včerejška vystaveny kresby a keramiky dětí ze sarajevské základní školy Musa Čazim Čatič. Vystavená keramická zvířátka **žáků první třídy** vznikala v průběhu dvou dnů v obývacím pokoji jejich třídní učitelky (publicistický text; SYN).

Z méně frekventovaných se jako překvapivá může jevit převaha substandardního a výrazně příznakového slova s příponou *-ák* – *basák* 114 (33/22/60) nad výskytem sousloví *basový kytarista* (67)¹¹ a zřídka se vyskytujícíím souslovím *basový zpěvák* (2). Má své místo v časopisech Rock & Pop, Folk a Country, v textech s hudební tematikou v denním tisku. Je možné předpokládat, že autoři – odborníci na hudbu, hudební žánry apod. nevnímají substandardnost tohoto výrazu, protože se v komunikaci o hudbě vyskytuje často jak v textech s výrazným subjektivním zabarvením, tak i v textech s výrazy standardními, a nepříznakovými a rozdíl mezi užitím slova *basák* a sousloví *basový kytarista* nemusí být vždy výrazný:

Nápady přicházejí samy. Muzikantským mozkem je kytarista Dan Harok, který většinou přijde s nápadem, a s bubeníkem Standou Mazurem a **basákem** Tomášem Millerem uděláme skladbu (publicistický text; SYN).

Přestávek v nahrávání, které se v osmdesátých letech stále prodlužovaly, využíval k samostatné práci, ostatně podobně jako **basák** a kytarista Mike Rutheford a klávesista Tony Banks (publicistický text; SYN).

V Praze vznikla na jaře roku 1967 beatová skupina The Primitives Group. Během svého trvání částečně změnila obsazení, soustředěně kolem nejvýraznější osobnosti, **basového kytaristy** a zpěváka Pavla Pešty (literatura faktu; SYN).

Vysokou frekvenci mají jednoslovné názvy sportovců podle specializace, které však současně převyšují frekvenci odpovídajících názvů víceslovných 17–20x: *dálkař* 623 – *skokan do dálky* 33, *tyčkař* 782 – *skokan o tyči* 45, *výškař* 1033 – *skokan do výšky* 52. Srovnání výskytu těchto tří výrazů s výskytem odpovídajících víceslovných názvů ukazuje, že jednoslovné názvy již vlastně jako univerbizáty přestávají být vnímány, neboť jim konkurující víceslovná pojmenování z užívání ustupují¹².

11 Při vysvětlení významu tohoto výrazu vycházíme z J. Hubáčka, který jako odpovídající však na prvním místě uvádí slovo *basista*, teprve po něm následují významy další. Význam „basový kytarista“ mu přiřadili kolegové z řešitelského týmu grantu Kapitoly z české gramatiky.

12 Právě v těchto případech se však také nabízí možnost, že vývoj šel směrem opačným, tj. multiverbizačním: *spojení skokan o tyči, skokan do výšky, skokan do dálky* by pak tedy byly chápány jako multiverbizáty významově ekvivalentní slovům *tyčkař, výškař, dálkař*.

2.2 Názvy institucí a společenství

Pro účely našeho výzkumu univerbizátů jsou výraznými skupinami názvy zdravotnických zařízení a škol: např. výskyt dvou velmi frekventovaných jednoslovných názvů zdravotnických zařízení odlišného původu i stylového zabarvení mírně převažuje nad výskytem odpovídajících sousloví: *interna* 1145 (163/144/838) – *interní oddělení* 680 (96/85/499), *záchytka* 2201 (169/321/1711) – *záchytná stanice* 978 (102/98/778). Zatímco název *interna* je tvořen konverzí od derivačního základu adjektiva cizího původu a je výrazem standardní, popř. jako terminologickým, slovo *záchytka* je stále ještě někdy vnímáno jako výraz mírně substandardní (hovorový) nesoucí pejorativní zabarvení, které však může vyplývat z významu tohoto slova. Jako mírně substandardní s nízkým stupněm expresivity je vnímán název s výskytem o cca 40 % nižším, než je výskyt sousloví: *záchranka* 6264 (383/878/5003) – *záchranná služba* 10299 (1089/941/8269). Texty ukazují, že univerbizát i sousloví se mohou vyskytnout vedle sebe v jednom textu a že často fungují jako stylově rovnocenné:

Zřizovatel **záchytky** by totiž v případě, že by se nepodařilo sehnat potřebnou částku na provoz, stál před rozhodnutím, zda bude provoz na **záchytce** probíhat pouze od pátku do neděle, anebo zda se zkrátí provozní doba a stanice bude přijímat až od 19. hodiny večerní. **Záchytka** zatím totiž funguje každý den od 16. hodiny do 8. hodiny ranní a o víkendech je nepřetržitě v provozu. Omezení provozu **záchytné stanice** se obávali především zdravotníci z rychlé **záchranné služby** (publicistický text; SYN).

Provoz na **záchytce** od 1. 7. 1993 je omezen pouze na ambulantní výkony – lůžková část je uzavřena. Toto oznámení visí na dveřích pražské **záchytné stanice** v Apolinářské ulici, kde jsme se byli o uplynulém víkendu podívat (publicistický text; SYN).

Piloti zvládají krizové situace, vrtulník nalétá kolem sta tisíc km. Zažívá posádka někdy horké chvíle? „U **záchranky** působí zkušení piloti, kteří umějí nebezpečné situace zvládnout,“ poznamenal Š., podle nějž se za dobu existence pražské letecké **záchranky** žádný stroj nezřítíl (publicistický text; SYN).

Z názvů škol jsou nejvíce frekventovanými univerbizáty – název *reálka*, chápaný již i ve slovnících jako standardní, a *průmyslovka*, výraz substandardní s nízkou expresivitou, který se někdy stává i v univerbizované podobě součástí sousloví (*stavební průmyslovka*, *textilní průmyslovka*): *reálka* 617 (139/133/345) – *reálná škola* 31 (12/2/17), *reálné gymnázium* 657 (208/83/366); *průmyslovka* 1656 (272/214/1170) – *průmyslová škola* 2404 (367/216/1821). Tyto dva názvy jsou typickým příkladem univerbizátů s vyrovnaným výskytem s odpovídajícími

souslovími. Vysokou frekvenci mají i některé další univerbizáty, např. *cestovka* (2190), avšak výskyt sousloví *cestovní kancelář* je téměř 7x vyšší (15156). Naopak u dvou dalších jednoslovných výrazů *automobilka* a *Škodovka* se ukazuje, že zřejmě již téměř odsunuly z užívání víceslovné ekvivalenty, a přestávají být tedy vnímány jako univerbizáty, srov. *automobilka* 22760 – *automobilová továrna* 34, *automobilová firma* 152, *automobilový podnik* 42, *Škodovka* 5730 – *Škodovy závody* 182.

2.3 Názvy míst, areálů a budov

Tyto názvy tvoří početnou skupinu univerbizátů, avšak vyšší frekvenci jsme mezi názvy prostranství, náměstí, cest, silnic apod. zaznamenali pouze u názvu *asfaltka* 501 (109/136/256) – *asfaltová silnice* 457 (72/90/295), *asfaltová cesta* 349 (43/61/245), *asfaltová vozovka* 46 (15/14/17).

Výskyt srovnatelný s výskytem, resp. mírně převyšující výskyt odpovídajících sousloví mají názvy budov *panelák*, *činžák*, považované (podle autorů slovníků) za substandardní s nižším stupněm expresivity: *panelák* 5132 (740/801/3591) – *panelový dům* 4681 (535/658/3488), *panelový byt* – 472 (65/44/363), *činžák* 1875 (353/560/962) – *činžovní dům* 1673 (269/231/1173).

Doklady z konkrétních textů ukazují, že univerbizát *asfaltka* se chová jako výraz standardní: najdeme jej v textech všech stylových oblastí – uměleckých, publicistických, ve vzpomínkových textech literatury faktu. Běžný je jeho výskyt v textech spisovných, v nichž již nepůsobí jako příznakový, v kontextu výrazů bez výraznějších stylových příznaků i v textech se slovy stylově zabarvenými:

Nejvýhodnější přístupová trasa vede podél pobřeží; z ní se odbočuje do jednotlivých vádí. Jelikož jsme se do Ománu vypravili v období dešťů, můžeme předpokládat ledasjaká překvapení. Jedno z nich nás čeká ještě na široké **asfaltce**, vedoucí z Al Kamilu do Súru (literatura faktu; SYN).

Při návratu z Čungy se Kabemba rozhodl zvolit jiný směr, který po diagonále protíná svahy náhorní roviny, na niž jsme dnes v noci vystoupili, a ústí na **asfaltovou cestu** (literatura faktu; SYN).

Názvy budov *panelák* a *činžák* se častěji než *asfaltka* vyskytují v textech subjektivně zabarvených a v kontextu expresivních výrazů v textech uměleckých, publicistických.

Dům jsme vybírali podle toho, aby se na dvoře mohl otočit autobus a aby bylo kam dát auta. Kupovali jsme to vlastně jako chalupu, ale počítali jsme s tím, že tu budeme bydlet. Sehnat v Praze byt bylo nereálné. A když tak **panelák** (publicistický text; SYN).

Když přijíždíte do Pardubic od Kolína, nemůžete na kraji města přehlédnout dlouhé řady vojensky vyrovnaných **čínžáků** z padesátých let, systematicky proložené školními budovami (publicistický text; SYN).

Nechybějí však ani v publicistických útvarech s převažující funkcí informační bez výraznějšího vyjádření postoje autora ke sdělovanému obsahu, popř. i v textech obsahujících odborné poučení:

Podle studie Svazu podnikatelů ve stavebnictví je například u starších **paneláků** potřeba na celkovou rekonstrukci jediného bytu až 250 tisíc korun (publicistický text; SYN).

Jestliže se po zvýšení o devět procent bude v Plzni platit za byt o 80 metrech čtverečních nájem zhruba 1800 korun, tak je to velmi nízká cena. Majitelé **čínžáků**, jimž uživatelé bytů platí regulované nájem, musejí dům v podstatě neustále dotovat (publicistický text; SYN).

I v této skupině je frekventovaný jednoslovný výraz, který zřejmě přestává být univerbizátem pro velmi nízký výskyt odpovídajícího sousloví: *výpadovka* má 1496 dokladů, zatímco sousloví *výpadová silnice* 37 dokladů.

Jako u řady jednoslovných výrazů, jejichž výskyt takto mnohonásobně převyšuje výskyt sousloví, také u dvojice *výpadovka* – *výpadová silnice* přichází v úvahu možnost, že *výpadovka* není univerbizát, ale primární derivát, a *výpadová silnice* multiverbizát.

2.4 Názvy prostředků, přístrojů a různých zařízení

Stabilním univerbizátem s vysokou frekvencí a vyrovnaným výskytem s odpovídajícím souslovím je slovo *mobil* 11564 (778/2659/8127), odpovídající sousloví *mobilní telefon* rovněž se stabilní vysokou frekvencí 18610 (1977/2916/13717). Výskyt univerbizátu v korpusech se postupně zvyšuje srovnatelně s výskytem sousloví. Několikanásobně vyšší frekvenci než odpovídající sousloví má frekventovaný univerbizát *kopírka* 1165 (304/198/663), ve slovnících hodnocený jako slangový, tj. substandardní, jemuž konkurují názvy *kopírovací stroj* 188 (54/27/107), *kopírovací přístroj* 47 (17/3/27), *kopírovací zařízení* 54 (8/5/41). Doklady v konkrétních textech ukazují jednoznačně přehodnocení stylového zbarvení slova *kopírka*: jde o typický příklad toho, jak se původní slangový výraz začal užívat jako standardní, popř. jako termín (srov. Čechová, Krčmová, Minářová 2008: 71):

Digitální technologie prošly v krátkém období prudkým vývojem a zdá se, že klasickým analogovým produktům zvoní hrana. Digitální zařízení už nejsou pouhými **kopírkami** či tiskárnami, ale plnohodnotnými multifunkčními přístroji, které komunikují s počítači (populárněnaучný text; SYN).

CANON uvádí na český trh unikátní digitální **kopírku** s vysokým rozlišením GP 215. Vedle skutečného rozlišení 600 dpi na palec (při 256 odstínech) a možnosti až 1200 dpi na palec (při aplikaci technologie vyhlazování) se vyznačuje také minimální zahřívací dobou a žádným čekáním. Umožňuje to revoluční technologie Canon SURF (Surfaře Rapid Fusing). **Kopírka** je připravená k práci v okamžiku stisknutí tlačítka (populárněnaučný text; SYN).

Za pozornost však stojí také výrazně substandardní univerbizát s vysokým stupněm expresivity, jehož výskyt není ve srovnání s předchozími příliš vysoký, ale přesto 2x vyšší než výskyt odpovídajícího sousloví: *papiňák* 115 (22/23/70) – *Papinův hrnec* 56 (14/9/33). Slovo *papiňák* se překvapivě objevuje nejen v textech uměleckých, v subjektivně zabarvených výpovědích v publicistických textech, ale též v textech populárněnaučných. V některých případech autoři vyjadřují svůj postoj k substandardnosti tohoto výrazu užitím závorek nebo uvozovek, není to však pravidlem. V jednom dokonce autor vyjadřuje předpoklad, že užívání názvu *papiňák* je běžnější než *Papinův hrnec*. Sousloví *Papinův hrnec* se častěji objevuje v přirovnáních nebo jako přenesené pojmenování než ve významu původním¹³:

Výrobce pamatoval i na situace, kdy je zapotřebí pod tlakem uvařit i malá množství potravin, a nabízí spotřebitelům ke koupi vedle vysokého hrnce i nízký kastrol, víko (poklice) s bajonetovým uzávěrem slouží pro oba. Ve srovnávacím testu český **papiňák** směle konkuroval zahraničním výrobkům, má velmi dobrou bezpečnost a snadno se s ním manipuluje (populárněnaučný text; SYN).

Olej ve fritovacím hrnci je příkladem požitelné kapaliny, ve které můžeme zahřát potraviny až na 190°C. Ani při této teplotě olej ještě nevrže. Jiným řešením je tlakový hrnec (**papiňák**). Dobře utěsněná poklička brání páře prchat z hrnce (učební text; SYN).

Využití slova *papiňák* a sousloví *Papinův hrnec* jako přeneseného pojmenování a v přirovnáních:

Po volbách už bude pozdě bycha honit. Lze ještě pochopit, že v **předvolebním papiňáku** pestré stranické zájmy i v koaličním souručenství nabobtnaly (publicistický text; SYN).

Zvenčí se sice každá nehybnost může jevit stejná, ale při bližším ohledání připomíná naše parlamentní nádoba více než kotlík se stojatým rybníčkem **Papinův hrnec** s houstnoucím a dnes už jen těžko stravitelným gulášem témat (publicistický text; SYN).

13 Souvisí to zřejmě se skutečností, že vedle názvu *Papinův hrnec* se užívá častěji název *tlakový hrnec*. Univerbizát *tlakáč* se však v korpusech neobjevil vůbec. Substandardnost názvu *papiňák* spojená především s hláskovou expresivitou (*ň + á*) a s tím, že jeho expresivita se projevuje ve slově odvozeném od cizího základu, nebrání užívání tohoto slova v odborných textech, zatímco výrazná substandardnost slova *tlakáč* autory od jeho užívání v odborných textech zřejmě spíše odrazuje.

Jako univerbizát zřejmě přestává být chápán výraz *kontrolka* s několika sty doklady, jemuž konkurují sousloví s velmi nízkým výskytem: *kontrolka* 754 (228/168/358) – *kontrolní světlo* 21 (6/4/11), *kontrolní světylko* 7 (3/2/2).

2.5 Názvy dokumentů a písemností

Jde opět o početnou skupinu univerbizátů, jejich substandardnost se však odráží i v nízké frekvenci v psaných textech. Nejvyšší výskyt mezi nimi má standardní výraz *písemka* a dva substandardní univerbizáty *řidičák* a *občanka*, srov.: *písemka* 579 (104/206/269) – *písemná práce* 316 (61/138/117), *písemná zkouška* 230 (41/40/149), *písemný test* 224 (36/34/154); *řidičák* 1627 (161/393/1073) – *řidičský průkaz* 5389 (671/731/3987); *občanka* 1095 (149/191/755) – *občanský průkaz* 4544 (669/520/3355). *Písemka* se objevuje v textech publicistických a uměleckých, ale též v textech odborných:

Dejte pozor i na svého syna či dceru, které ráno bolí v krku, poněvadž dopoledne mají třeba psát **písemku** z matematiky – i oni jsou na obvyklé cestě většiny lidí. Nesnažte se je násilím zahnat do školy, kde budou nešťastní, ale zabývejte se spíše nedostatkem sebedůvěry, jenž vaše dítě právě ten den trápí (populárněnaučný text; SYN).

Substandardní výrazy *řidičák* a *občanka* se užívají – podobně jako dříve sledované substandardní univerbizáty – vedle publicistických textů zachycujících subjektivní názory, dopisy čtenářů, rozhovory s významnými osobnostmi i ve zpravodajských útvech, např. ve zprávách o dopravních nehodách apod.:

Ted' už alespoň platí zákon, který praví, že taxikář nesmí být mladší jedenadvaceti let. Dříve se klidně mohlo stát, že mladík ráno převzal **řidičák** a odpoledne už vezl pasažera do Plzně (publicistický text; SYN).

Policisté nevěřili pravosti **řidičáku**, který jim při kontrole předložil 22letý mladík z Brenné. Potvrdilo se, že si sám rozšířil řidičské oprávnění o skupinu D. Je obviněn z padělaní a pozměňování veřejné listiny (publicistický text; SYN).

Podvodu se dopustila 21letá žena z Prahy 8, která si na padělanou **občanku** založila postžirový účet. Z šeku odstranila předtištěnou limitní částku a vybrala na poště 6500 Kč. Při dalším pokusu byla v úterý odhalena (publicistický text; SYN).

2.6 Názvy předmětů

Z řady názvů v této skupině univerbizátů má nejvyšší výskyt substandardní výraz *spacák*, mírně převyšující výskyt sousloví *spací pytel*. Značnou převahu nad frekvencí sousloví má frekvence univerbizátů *mlhovka* a *směrovka*: *spacák* 1250 (188/271/791) *spací pytel* 1027 (175/263/589); *mlhovka* 387 (117/38/232) – *mlhové světlo* 87 (20/10/57); *směrovka* 538 (97/101/340) – *směrová tabule* 70 (17/8/45), *směrová šipka* 28 (4/7/17), *směrová cedule* 13 (3/2/8), *směrová tabulka* 12 (2/2/8).

Zatímco univerbizáty *směrovka* a *mlhovka* jsou užívány jako výrazy standardní, popř. *mlhovka* i jako termín, univerbizát *spacák* je jedním z příkladů toho, jak substandardní výraz převyšuje výskyt konkurujícího výrazu stylově neutrálního. Jeho místo je především v publicistických textech včetně novinových zpráv, v literatuře faktu, několik dokladů je i z textů populárněnaучných:

SX používá kontrastní panely s metalízou a hliníku na klikách dveří, kolech a světlometech. Svisle orientované kryty **mlhovek** dodávají vozu futuristický technický vzhled. Perleťový efekt nátěru karoserie se mění do červenavého odstínu, když je vůz ve stínu, až k zářivě žlutému na přímém denním světle (populárněnaучný text; SYN).

Finanční podpora ze strany Ministerstva pro místní rozvoj pro koordinaci a přípravu regionálních a mikroregionálních projektů na výstavbu a značení turistických a cykloturistických tras dosahuje pro příjemce a koordinátora (Klub českých turistů – ústředí) finanční objem 7 mil. Kč ročně. Jde především o úhradu nových **směrovek** na cyklotrasách mimosilničních úseků (populárněnaучný text; SYN).

Řidiči přivázeli potřeby pro malé děti, vodu, jídlo, **spacáky**, vařiče i hygienické potřeby (publicistický text; SYN).

Ráno jsem z mapy vyčetl jméno řeky – Chuluut, největší řeka severozápadního Mongolska. Po půlhodince světla olízla dva bílé body ve tmě – jurty. Jsme na místě. Po týdnu střídáme dva maličké stany za dvě prostorné jurty. S drkotáním zubů zalézám do **spacáku** (literatura faktu; SYN).

3. Závěry

U některých univerbizátů s frekvencí vyšší než frekvence odpovídajících sousloví četnost výskytu pravděpodobně odráží skutečnost, že jsou i vedle sousloví vnímány jako výrazy nepříznačové, zejména tehdy, jsou-li tvořeny nepříznačovým slootovorným prostředkem. Tím bývá přípona *-ař*, kterou jsou tvořeny univerbizáty *zubař*, *folkař*, může jím být přípona *-ka*, kterou se tvoří univerbizát *pisemka* a také

výrazy *záchytka*, *záchranka*, *reálka*, které mají blízko ke standardním univerbizátům, ale též substandardní výrazy *průmyslovka*, *občanka*. Přípona *-ák* často tvoří slova příznaková – substandardní s různým stupněm expresivity. Zřejmě díky tomuto fungování přípony *-ák* jsou stále spíše jako substandardní vnímány výrazy *panelák*, *spacák*, přestože jejich výskyt je vyšší než výskyt odpovídajících sousloví. I když se setkáme s jejich užitím v literatuře faktu, v malé míře v textech populárněnaучných, přece jen převažují v textech subjektivně zabarvených: uměleckých, v publicistice v dopisech, promluvách vyjadřujících osobní názor, tj. v textech, v nichž se substandardní výrazy vyskytují často. V některých slovech je tato substandardnost zvýrazněna připojením přípony *-ák* k souhláskám *-ž* (*činžák*) nebo k palatalizovaným souhláskám *-d'*, *-t'*, *-ň* (*prvňák*, *papiňák*), jako substandardní je hodnoceno též spojení přípony *-ař* s těmito souhláskami. Nabízí se pak otázka, jak posuzovat takové substandardní výrazy, převyšuje-li jejich frekvence frekvenci sousloví a jsou-li navíc užívány i v odborných textech, do jaké míry je to signál posunu takového výrazu k jazykovým prostředkům standardním, a do jaké míry signál porušení stylové normy ze strany autora.

Literatura

- Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 2008, *Současná stylistika*, Praha: ISV.
- Čermák F., Blatná R. a kol., 2005, *Jak využívat Český národní korpus*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák F., Filipec J., 1985, *Česká lexikologie*, Praha: Academia.
- Dokulil M., 1967, *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*, Praha: Academia.
- Hebal-Jeziarska M. 2008, *Výzkum morfologické variantnosti prostřednictvím ČNK. – Štícha F., Fried M., eds., Grammar & Corpora. Gramatika a korpus 2007*, Praha: Academia, s. 345–351.
- Horalík J., 1967, *O univerbizaci a homonymii z hlediska principu ekonomie*, „Československá rusistika“ 12, s. 140–142.
- Hubáček J., 2003, *Výběrový slovník českých slangů*, Ostrava: Profil.
- Chloupek J., Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 1991, *Stylistika češtiny*, Praha: SPN.
- Jedlička A., 1969, *Univerbizace a multiverbizace v pojmenovávacích strukturách*. „Slavica Pragensia“ 11, s. 93–101.
- Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. a kol., 2002, *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík P., Nekula M., Rusínová Z. a kol., 1996, *Příruční mluvnice češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- Orloš T. Z., 2008, *O českých názvach kulinarných*, „Bohemistika” VIII, s. 359–362.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 2005, Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*, 1989, Praha: Academia.
- Sochová Z., 1966, *K slovtvorné a stylovtvorné charakteristice mluveného jazyka*, „Naše řeč” 49, s. 81–87.
- Szczepańska E., 1994, *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim*, Kraków: Universitas.
- Štícha F., Klímová J., 2006, *K možnostem a mezím sufixální derivace substantiv*. – Štícha, F., ed., *Možnosti a meze české gramatiky*, Praha: Academia, s. 127–138.
- Štícha, F., *Usage, frequency, and grammaticality*. – Štícha F., Fried M., eds., *Grammar & Corpora. Gramatika a korpus 2007*, Praha: Academia, s. 285–291.
- Český národní korpus, dostupný na adrese <http://ucnk.ff.cuni.cz/struktura.php>

Questions of Stylish classification of „Univerbizates“ in the Texts of Various Types and of Various Stylish Spheres

The article focuses on „univerbizates”, lexical units that were formed by fusion of multiverbal lexemes into a one-word lexemes, whose frequency in the Czech National Corpus SYN is more than 300 and only 4-2x lower than the frequency of their underlying multiverbal lexemes. There are monitored the univerbizates with high frequency in the texts of various stylish spheres. The texts with frequented univerbizates evidence that the univerbizates with frequency comparable to the frequency of underlying multiverbal lexemes are often stylish neutral or they are used terminologically, but some frequented univerbizates are substandard – colloquial (conversational), for example *průmyslovka*, *občanka*, *řidičák*, or expressive, for example *papiňák*, *spacák*. Some univerbizates that were taken for expressive and slangy are taken for terminological, for example *kopírka*.

Keywords: *Czech National Corpus, multiverbal lexeme, univerbizat, frequency, frequented univerbizates, style, stylish sphere.*